

חגי וזכריה, בית שני וחג החנוכה

תגובה למאמרו של י' בן-נון במגדים יב

במאמרו "יום ייסוד היכל ה'"¹ הקשה הרב יואל בן-נון על דברי ר' יוחנן בגמרא ביומא (הדברים יובאו לקמן), ואמר: "באמת פסוקי חגי וזכריה כפשוטם מוכיחים כדברי ר"ש בן לקיש והם קשים מאוד על ר' יוחנן..."². ברצוני לנסות להציע תשובה לקושי זה, ובתוך כך לדון במעמדו של חג החנוכה וביחס בינו לבין עליית שבי ציון.

א

בבבלי, יומא, ט, ע"ב, אומר ריש לקיש: "...אם עשיתם עצמכם כחומה ועליתם כולכם בימי עזרא נמשלתם ככסף שאין רקב שולט בו, עכשיו שעליתם כדלתות נמשלתם כארז שהרקב שולט בו".

בהמשך, מגיב ר' יוחנן ואומר: "לאו היינו טעמא - אי נמי סליקו כולהו בימי עזרא לא הוה שריא שכינה במקדש שני, דכתיב 'יפת אלהים ליפת וישכן באהלי שם' - אף על גב דיפת אלהים ליפת אין השכינה שורה אלא באהלי שם".

במבט ראשון נראה שלדברי ר' יוחנן אין בית שני מסוגל כלל להשראת שכינה, שכן שורשו פגום, וכן משמע לכאורה בדברי רש"י שם. אולם, לענ"ד, אפשר שכוונת ר' יוחנן אחרת: אין הוא בא לשלול את עצם המחשבה שהעלייה מבבל ובניין בית המקדש השני עשויים היו להתפתח ולגדול עד שתשרה שכינה בבית שני - כפשוטם של דברי חגי וזכריה. אין הוא חולק אלא על טעמו של ריש לקיש - "לאו היינו טעמא": לא על שום שלא עלו כולם לא שרתה שכינה, אלא על שום שבנו ב"אהלי יפת", כלומר - עלו לארץ ובנו את הבית ברשיון מלכי פרס ועל-פי התנאים שהם קבעו, ולא באופן עצמאי. בגלל הדבר הזה, אפילו היו עולים כולם לא הייתה שכינה שורה; אך גם מעוות זה יוכל לתקון, אם ישתחררו מתלות זו במלכי פרס וישובו לקיים את המקדש באופן עצמאי. אם כך יעשו, תהיה פה מעין בניית המקדש מחדש, ותיקון הפגם שבשורשו.

ואפשר שגם רש"י הולך בדרך זו (ומשיטת רש"י ניתן לחזור ולשער לשיטת ר' יוחנן). אם נצרף את דברי רש"י בכמה מקומות נגלה כדברים האלה:

מחד, בגמרא שם אומר רש"י: "אף על פי... שזכו פרסיים לבנות בית שני אין שכינה שורה אלא במקדש ראשון שבנה שלמה...". בפירושו לחגי, א', ח, מביא רש"י את דרשת חז"ל על המילה "וְאֶפְבְּד": "חסר ה"א כנגד חמישה דברים שהיו במקדש ראשון ולא היו

¹ י' בן-נון, "יום ייסוד היכל ה' (על פי נבואות חגי וזכריה)", מגדים יב (תשרי תשנ"א), עמ' 49-97.

² בן-נון, שם, הערה 36.

במקדש שני... (יומא, כא, ע"ב), ואחד מהם הוא **שכינה** (ולמעשה גם שאר הדברים הנמנים שם הם אופנים שונים של גילוי שכינה, עיי"ש).

מאידך, כמו שכתב הרב בן-נון, רש"י מפרש שנבואות חגי אכן התממשו³. הן אמנם עוכבו, אך בסופו של דבר התגשמו, לרבות ה**שראת השכינה בימי החשמונאים**, כפי שכתב רש"י לחגי, ב', ו⁴.

האם דברי רש"י סותרים אלו את אלו?

קודם שנבאר את שיטת רש"י נקשה על ריש לקיש: לשיטתו, מפני מה זכו למימוש נבואות חגי וזכריה, להשראת שכינה בבית המקדש בימי החשמונאים? מה השתנה בין הדורות שלפני החשמונאים לימיהם? האם בימי החשמונאים עלו כולם כחומה? אולם לשיטת ר' יוחנן הרי לב העניין, לדעתו, אכן השתנה. עד ימי החשמונאים חיו היהודים בבית שני תמיד תחת שלטונה של מלכות זרה (פרסית או יוונית), והמקדש התקיים ופעל תחת השלטון הזר, עד שנכבש ונטמא בידי היוונים. החשמונאים גאלו את המקדש וטיהרוהו מכוח עצמאותם, וקוממו שלטון יהודי עצמאי במקדש ובארץ ישראל. כאמור לעיל, דבר זה הוא כעין בנייתו של המקדש מחדש ותיקון הפגם שבשורשו. מעתה, אין הבית עוד בגדר "אהלי יפת"; הוא חזר להיות "אהלי שם", ועתה יכולה שכינה לשוב ולשכון בבית.

וזו עצמה היא שיטת רש"י, לענ"ד: אכן, בתחילת דרכו לא זכה בית המקדש השני שיתקיימו בו נבואות חגי וזכריה. שכינה לא שרתה בבית "שזכו פרסיים לבנות" וחמישה דברים שהיו במקדש ראשון לא היו בו במקדש שני; אולם בימי החשמונאים זכו הם וזכה הבית ושכינה שבה ושרתה בו. שיטת רש"י מובנת אפוא דווקא לאור שיטת ר' יוחנן.

רש"י גם איננו מזכיר במקומות אחרים (ככל שידי מגעת...) שהחטא היה שלא עלו כחומה בימי עזרא. כך, למשל, בבבלי, ברכות, ד, ע"א: "ראויים היו ישראל ליעשות להם נס בימי עזרא כדרך שנעשה להם נס בימי יהושע בן נון **אלא שגורם החטא**". רש"י איננו אומר מהו החטא; הוא רק מזכיר שבגלל החטא הלכו רק ברשות מלכי פרס (עיי"ש), שכן זהו מרכז הבעיה, לשיטתו⁵. דרך אגב למדנו שהפגם שבבניית הבית ברשיון מלכי פרס הוא **תוצאה של החטא** - ועוד נרחיב בנקודה זו בהמשך.

הרב בן-נון כתב⁶ שרש"י מפרש בניגוד לפשטות דברי חז"ל, על פי ספר יוסיפון. על פי הדברים דלעיל נראה שאין הכרח בכך. גם פשטות דברי חז"ל על כך שלא שרתה שכינה בבית שני עשויים להיות מכוונים לתקופה הראשונה של הבית, מזמן בנייתו ועד עליית החשמונאים - תקופה בהחלט לא מבוטלת⁷, שבה בית המקדש אמנם עמד על עומדו

³ בן-נון, שם, עמ' 78 והערה 35. ראוי לציין כי נבואת חגי לא נתקיימה בשלמותה גם בימי החשמונאים, שהרי לא חזרה מלכות בית דוד כנבואת 'צמח' לזרובבל.

⁴ וראה גם את דברי רש"י לפסוק ט שם.

⁵ מלבי"ם, למשל, מפרש שהחטא הוא **שלא עלו כולם: "...היה אפשרות שיהיה אז עת הגאולה אם היו שבים בתשובה שלמה לה' והיו עולים כולם כחומה כמו שאמרו חז"ל: "ראויים היו ישראל לעשות להם נס בימי עזרא וכו' אלא שגורם החטא..."** (הקדמת מלבי"ם לפירושו לספר חגי).

⁶ בן-נון, שם, סוף הערה 35.

⁷ כמעט 200 שנה, לפי מניין השנים של חז"ל; מעל 350 שנה, לפי הכרונולוגיה המקובלת במחקר המודרני.

מבחינה חומרית, אך 'נשמתי', מהותו, איננה בו; 'השלי' אמנם קיים, הקירות עומדים, אך התוכן איננו. דרשת חז"ל על חסרון הה"א במילה "ואכבד" שהובאה לעיל, כוונתה לומר שדבריו של חגי על גודל כבוד ה' שיתגלה בבית הזה לא התקיימו במשך כל התקופה הארוכה הזו; ודבר זה התבטא בכך שבמשך כל התקופה היו חסרים בבית שני אותם חמישה דברים שהיו בבית ראשון. חסרון מהותו של הבית במשך שנים כה ארוכות בוודאי גרם לכך שבימי חגי וזרובבל המילה "ואכבדה" איננה יכולה להיכתב, ולבוא לידי ביטוי במציאות, בצורתה השלמה.

נחזור עתה למחלוקת ריש לקיש ור' יוחנן, ונעיר שתי הערות נוספות שיש בהן תימוכין דווקא לשיטת ר' יוחנן:

א. לעני"ד, בספר עזרא ונחמיה מודגשים העיוות והבעייתיות שבבניין הבית והעיר מתוך תלות ברשיון מלכי פרס, ועניין זה מודגש יותר מן החיסרון בכך שלא עלו כל העם (אף שגם עניין זה נמצא שם). לאורך הספר עולה פעם אחר פעם העובדה שמעשיהם של שבי ציון בירושלים תלויים בברכתם של מלכי פרס; שבי ציון ומנהיגיהם פועלים מכוחו של רשיון המלך או בסיועו, ולעתים הם מנועים מלפעול, מכוח צו המלך; הם נתונים לעליות ולירידות שביחסם של המלכים הפרסיים כלפיהם.

ב. מוקד נבואתו של חגי איננו תשובה של "אמת ושלוש" כבזכריה⁸, ולא עליית כולם - אלא **התעוררות לבניין הבית מיד**, בנתונים הקיימים המידיים: "עלו ההר והבאתם עץ ובנו הבית וארצה בו ואכבד אמר ה'" (חגי, א', ח). כלומר, אתם עצמכם עלו והביאו עצים פשוטים מהרי ירושלים, ולא ארזים מלבנון בסיוע השלטון הפרסי. עשו זאת **מבלי לבקש את רשותו של דריוש ומבלי לחכות לסיוע ממנו**. ובסיום נבואתו חגי צופה **הפיכת כיסא ממלכות ושיבת מלכות עצמאית לישראל**. חגי צופה ומצפה לעשייה עצמאית ולזכייה בעצמאות.

ב

מסתבר, שהפגם החמור שבבניית בית שני מתוך תלות ברשיון מלכים זרים - **מקורו בחטא, וכך נראה מדברי רש"י** לגמרא בברכות שהבאנו למעלה.

נראה לומר שהחטא הוא **חוסר עצמאות רוחנית**, חוסר התייחדות תרבותית-רוחנית כנדרש. הדבר מתבטא בספר עזרא ונחמיה בבעיית הנישואין עם "עמי הארצות"⁹ ובשאלת היחסים אתם, כפי שעולה בהרחבה בספר. המשכו, כמובן, במאבק באותו הקשר עצמו בתקופת החשמונאים. אם זה החטא הרי תוצאתו היא **מידה כנגד מידה - חוסר עצמאות מדינית**; והיא נובעת כמעט מאליה מתוך החטא עצמו.

וכיוון שזהו החטא - הרי שהמהפך בתקופת החשמונאים הוא-הוא תיקונו: המלחמה בהתייוונות והמאבק למען עצמיות רוחנית יהודית. וממילא תוצאות המאבק הן עצמאות מדינית, ומתוך כך חזרת השכינה לבית המקדש!

⁸ על פי זכריה, ח', טז, יט.

⁹ ראה עזרא, ט"י; נחמיה, י"ג, כג-כח; ועוד. שים לב במיוחד לנחמיה, י"ג, כו: נחמיה מבין שבעיית "הנשים הנכריות" היא שהורידה את ישראל מגדולתם בימי בית ראשון - וממילא ברור שבית שני לא ייכון בתפארתו בלי לתקן חטא זה.

אלו ואלו דברי אלוהים חיים - על כן נראה שריש לקיש ור' יוחנן עוסקים בשני חטאים שונים ודבריהם אינם סותרים זה את זה. יתרה מזו - לכשנדייק היטב נראה, שגם בגמרא הם מדברים על שני נושאים שונים ובעצם מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי: לפי ריש לקיש בני אותו הדור חטאו בכך שלא עלו כולם, והתוצאה היא שגאולה זו איננה יציבה וקיימת, אלא היא עתידה להתבטל "כארז שהרקב שולט בו".

ר' יוחנן עוסק בנושא אחר לגמרי: למה לא שרתה שכינה בבית שני. הסיבה לכך היא לא משום שלא עלו כולם ("לאו היינו טעמא"), אלא משום שאין בית זה "אהלי שם", וזו תוצאה של חוסר עצמאות רוחנית, כאמור.

ומכאן לחנוכה: למה לא נתקן חג על חנוכת בית שני בימי חגי וזכריה, זרובבל ויהושע בן יהוצדק? ומדוע התיאור של מעמד חנוכת בית שני בספר עזרא (סוף פרק ו') הוא 'מצומק' ובלתי מרשימים?¹⁰ לעני"ד, חג החנוכה המחודשת של בית המקדש בתקופת החשמונאים הוא החג של חנוכת בית שני!

בימי זרובבל הבית היה בגדר 'אהלי יפת' ולא שרתה בו שכינה, כדברי ר' יוחנן - ולכן אין חנוכת הבית בשעה זו ראויה לחג לדורות, ומעמד החנוכה איננו זוכה לתיאור מכובד. בימי החשמונאים תיקנו את החטא, וזכו לשכרם בכך שגאלו את המקדש וכאילו בנוהו מחדש באופן עצמאי, והשכינה שבה לשרות בו. אז הגיע הזמן לקבוע חג לדורות, חג המציין לא רק את טיהור המקדש בימי החשמונאים, אלא את עצם בניין בית שני! גאולת המקדש נעשתה באותו תאריך שבו יוסד הבית בימי זרובבל, כפי שכתב הרב בן-נון; ולא בכדי קראו לחג "חנוכה": זה השם המקורי, שהרי כך נקרא מעמד חנוכת בית שני פעמיים בעזרא פרק ו'¹¹; אלא שרק עתה זכתה חנוכה זו להשלמתה.

תורף הדברים בנקודה זו מצוי כבר בדברי ר' יעקב עמדין בימור וקציעה' (שהביא הרב בן-נון)¹²: "...ועל שם חנוכת הבית נקראים ימי נס הנרות שאירע באותו פרק חנוכה... ועם זה אני מיישב גם כן קושיית הבית יוסף, שהיה ראוי לבל יהיה ראשון מן השמונה ימים מן המניין ואומר אני שעשו זיכרון ליום ראשון, לכבוד ההיכל שהדליקו בו תחילה בבית שני...". דומה, שעל פי דברינו הובהרו הדברים ומשמעותם הורחבה.

¹⁰ התיאור 'מצומק' מצד עצמו, וקטנותו בולטת עוד יותר אם משווים אותו לתיאורים המרשימים של חנוכת בית ראשון (מלכ"א, פרק ח'; דבה"ב, פרקים ה'-ז').

דרך אגב נעיר שירידת השכינה לשכון בבית המקדש, המתוארת במעמד חנוכת בית ראשון (מלכ"א, ח', י"א; דבה"ב, ה', יג-יד; שם, ז', א-ב; והתיאורים מקבילים ללשון התורה בתיאור ירידת השכינה לשכון במשכן - שמות, מ', לד-לה; ויקרא, ט', כג-כד), חסרה, כמובן, בחנוכת בית שני. ומכאן ראייה לשיטת חז"ל שלא שרתה שכינה בבית שני.

¹¹ פסי טז-יז. נקודה זו לא נזכרה בדברי ר' יעקב עמדין המובאים בדברינו.

¹² בן-נון, שם, עמ' 96, הערה 80.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ד

העולה מדברינו, שבעליית שבי ציון מבבל היו שני פגמים: **א.** שלא עלו כולם; **ב.** שעלו ובאו לבנות את המקדש רק ברשיון מלכי פרס, ולא באופן עצמאי, שהרי לא נבדלו כראוי - מבחינה רוחנית ומעשית - מן העמים שסביבם. הפגם השני גרם לכך שלא שרתה שכינה בבית שני בתחילת דרכו. אולם, בימי החשמונאים תוקן מעוות זה, שכינה שבה לשרות במקדש, ואז גם קבעו חג לדורות ליציאת בבל ופרס ולבניין בית שני. אולם הפגם הראשון לא תוקן מעולם, והוא גרם לכך שלמרות שבסופו של דבר שרתה שכינה בבית שני - רקב שלט בו; ולא זכו ישראל שבאותם הדורות שגאולת בניין הבית תמשיך ותצמח לגאולה שלמה. בסופו של דבר הבית חרב והגאולה בטלה, עד עת קץ, במהרה בימינו, אמך¹³.

¹³ בשולי הדברים נעיר, שבתקופה האחרונה של ימי בית שני שוב איבדו ישראל את עצמאותם המדינית, ובית המקדש התקיים תחת שלטון רומא בארץ ישראל. כמו בתחילת ימי הבית, גם כאן יש לומר שזוהי תוצאה של אבדן דרך רוחנית עצמאית. ממילא **גם השכינה שבה וגלתה מהבית**, שהרי עתה הוא שוב 'אהלי יפת' ולא 'אהלי שם'. נמצא שהבית שאותו ראו **ותיאר**ו הדורות האחרונים של התנאים שחיו בפני הבית והתנאים שחיו מיד לאחר חורבנו היה, שוב, **בית שלא שרתה בו שכינה!** והוא הבית שנחרת בזיכרונו, והוא שמתואר בדברי תנאים ואמוראים לאחר החורבן.